

ЗА ЕДИН ОТ АСПЕКТИТЕ НА КАРНАВАЛИЗАЦИЯТА В РОМАНА
"ВЪЗХОДЪТ НА СЕМЕЙСТВО РУГОН"
/По случай 90 години от смъртта на Зола/

Проблемът за карнавализацията като принцип на художественото моделиране в романият цикъл "Ругон-Макарови" на Зола не е поставян досега в литературната наука и като всяко ново твърдение изисква строго научно обосноваване. Ограниченият обем на настоящото изложение не предоставя такива възможности, но един от аспектите на карнавализацията е толкова очевидно проявен в романа "Възходът на семейство Ругон", че не се нуждае от допълнителна научна аргументация. Става въпрос за пресъздаването на държавния преврат от 1951 г. във Франция, който е една от водещите теми на първата книга на "Ругон-Макарови" като псевдоисторическо събитие, като обществено-политически акт с "обърнат знак", а неговите извършители като безскрупулни мошеници и авантюристи.

Замисляйки да опише в романната поредица епохата на Втората империя във Франция като време на "мъртво царуване"¹, като "странна епоха на безумие и позор"², както сам авторът пояснява в предговора към "Възходът на семейство Ругон", Зола е изправен пред необходимостта да намери изобразителен принцип, способен да пресътвори имперската действителност като "обратен свят", като "живот в обрнат вид". Такова средство за художествено уподобяване на реалността, притежаващо по определението на Михаил Бахтин изключителна сила за символично обобщение, т.е. за обобщение в дълбочина, са "карнавалните форми, транспонирани на езика на литературата"³.

Както е известно, на руския учен Бахтин съвременното литературознание дължи повдигането на въпроса за карнавализацията на литературата и разработването на най-важните теоретически аспекти на този проблем⁴. Тук ще засегнем само онези аспекти, които пряко се отнасят към нашата задача.

Карнавалните празненства, по своята същност синкретична зрелищна форма с обредов характер, възплъщаваща в символични действия натрупаните през вековете представи на човека за самия него и за света, са оказали според Бахтин силно влияние върху литературата поради сродния характер на карнавалния и на литературния език. Конкретно-чувствените форми, в които се отлива карнавалното светоусещане, трудно може да се преведат на словесния и още по-малко на езика на отвличените понятия, но се поддават на известно транспониране на също така конкретно-сетивния език на

художествените образи. Именно това транспониране на карнавалния в литературен код ученият определя като карнавализация на литературата.

Бахтин определя за семантично ядро на карнавала, за структурообразуваща идея преобръщането на обикновения ред на живота в някаква степен "преобрънат свят", в "изведен от нормалните релси живот" и го тълкува като символичен израз на дълбоко вкоренената представа у човека за непрекъснатите смени и промени в живота и за непрестанното му обновяване. Между произтичащите от тази глобална визия особености на карнавалния мироглед изтъква фамилиаризирането на контакта между хората в света на карнавала, ексцентричността на човешкото поведение, карнавалното неравенство, сближаването на крайно противоположни в извънкарнавалното битие същности като съчетаването на свещено с просташко, на високо с низко и т.н., профанацията, включваща система от карнавални снижавания и приземявания, карнавални пародии на сериозни текстове и др. А между образите-символи и формите, в които се материализира карнавалното светоусещане, намерили широк отзвук в литературата, изследвачът сочи на първо място водещия карнавален спектакъл, свързан с увенчаването на шута и последвалото го развенчаване като зрелищно-пластичен израз на динамичния карнавален възглед за човешкия и природния свят. Преведени на езика на литературата, отделните елементи на карнавалното действие изпълват според Бахтин повествованието с карнавални смени на жизнени положения, безкръвни карнавални войни, кавги и ред други събитийни моменти, облъхнати от патоса на развенчаването. Във връзка с това ученият посочва като основно средство за изграждане на карнавализирания свят в литературата пародията, посредством която художественият образ се принизява, удължава, намалява или въобще изкривява в различни посоки и степени. Изследването на Бахтин включва и проблема за основния карнавален топос - площада, улиците, откритите пространства - място на всички важни карнавални събития, и подчертава, че пренасянето му в литературата създава поле за фамилиаризирани отношения, сблъсък на мнения, изживявания на кризи и т.н.

Според Бахтин художествената литература ползува най-често развенчавания аспект на карнавалния спектакъл, което води до създаване на развенчавачи в смислово отношение творби. А превръщането на семантичния в конструктивен принцип на повествованието налага отпечатък върху всички компоненти на художествената структура - жанр, образи, сюжет, композиция, хронотоп и т.н. - и те на свой ред доизграждат принизяващия, развенчавач смислов резултат.

Така както ни се представя образният свят на "Възходът на семейство Ругон", ни застава да предполагаме, че в основата му е вграден описаният от Бахтин принцип на литературната карнавализация.

Карнавализацията във "Възходът" обхваща всички елементи на романната структура, изброени по-горе - сюжет, персонажи, композиция, жанрово

своеобразие, време-пространство, стилово-изобразителни средства.

Още с избора на местодействието в творбата - провинциалния град Пласан - метафорично е разкрито "провинциалното", "периферно" политическо значение на преврата за историческата съдба на Франция.

А самото описание на превратаджийските събития е изпълнено като снижаващ, пародиен двойник на действията на републиканците в защита на Републиката, които са предадени в романа в стила на героическата епопея. Ако го наблюдаваме като конструиране на смисъл, изображението на преврата представлява обрнат смислов паралел на основните моменти на "републиканската" сюжетна линия. На нощния поход на въстаниците съответствува промъкването на реакционерите в мрака на нощта към кметството, на превземането на Пласан от републиканците - първото "превземане" на празното кметство от консерваторите, на тревожните изживявания на въстаниците в навечерието на двубоя с войсковата част в Оршер отговаря снижаващият план на безсънно прекараната нощ от превратаджиите на терасата на граф Валкейра, треперещи от страх за изхода на републиканския поход, на неравната битка с правителствените войски и поражението на въстаниците пародийно съответствува повторното "превземане" на празното кметство от реакционерите и обявяването на Пиер Ругон за спасител на града.

Пародиен заместител на героико-епопейната събитийна линия в творбата, действията на превратаджиите са оформени в стила на гротесково-комичната епопея. За постигане на възможно най-функционално внушение са привлечени от автора всички средства и похвати на комичното, от фарсови, пародийни, бурлескни и шаржови до язвителни, унищожително-иронични и гротесково-сатирични изразни средства.

Гледната точка на "преобрнатия свят" се открива още във възрастовия подбор на извършителите на преврата. Зола преднамерено отстранява младите генерации в тази линия на повествованието. Пиер Ругон е на 64 години, Фелисите - на 60, Антоан Макар - на 62 години, а техните съмишленици и помагачи са отдавна оттеглили се от деловата сфера буржоа. Така се внушава, че принадлежащи към миналото, тези възрастни люде се стремят да го възкресят. Налице е парадоксът - един от главните означители на "обрнатия наопаки свят" - във времето на децата имат думата бащите.

В духа на развенчаването са представени и останалите характеристики на извършителите на преврата. Ругонови са "невзрачно и не дотам почитано семейство"⁵, което "вегетира до 1848 година"⁶, "пладнешки разбойници"⁷, "окаяна пасмина с лоша слава"⁸. Пиер има "нищожен, но тържествен вид и идиотска осанка"⁹, "лицето му издава лукава и хитра амбиция, ненаситна жажда за удовлетворение, коравосърдечие и злобна завист на селяк"¹⁰. Съпругата му Фелисите прилича едновременно на лукаво джудже и на "ония черни, сухи, скрибуцащи шурци, дето с ненадеен скок удрят глава о бадемовите дървета"¹¹, а физиономията ѝ е "жива маска на коварство, на

завистлива и дейна амбиция"¹². У Антоан Макар се съчетават лице на контрабандист със "зверска избухливост"¹³ на характера и "потайност, изпълнена с подлост и лицемерие"¹⁴.

Както се вижда от приведените цитати, външните и вътрешните портретни черти на Ругонови и Макар, както и общата характеристика на семейство Ругон, са предадени в емоционалния регистър на язвителното и саркастичното. Писателят умело натрупва епитети, глаголи, разширени сравнения, оксиморонни словосъчетания и метафорични изрази с подчертано пейоративно значение и експресивно-дискредитиращ смисъл, търси шаржови акценти в образите, за да постигне внушението на бурлеската - комическото противоречие между нищожеството и "вълчите апетити" на главните действащи лица.

В същия стил, изтъкан от жлъчни и язвителни думи, сравнения и оксиморонни съчетания с пейоративно, развенчаващо и осмиващо значение, са характеризирани и образите на реакционерите-буржоа, които се събират в жълтия салон на Ругонови, за да злословят срещу Републиката, а по-късно им помагат в "извършването" на преврата.

Бившият търговец на бадеми Грану е оприличен на "тлъста гъска, кротуваща под благотворния страх от готвача"¹⁵, някогашният придворен доставчик на плетени изделия Рудие е нарисуван с "пухкаво лице на хитрец"¹⁶, книжарят Вюие е представен като невежа със съмнителен правопис и допълнителни отличителни белези "влажни длани и нещо нечисто в погледа"¹⁷, а майорът в оставка Сикардо е причислен към "най-славните некадърници на Великата армия"¹⁸.

Ако на лумпените Ругонови и Макар са отредени главните роли, фарсовите моменти в комичната превратаджийска епопея преимуществено разиграват буржоата-консерватори от Пласан. Всеки един от тях въплъщава определена "маска", напомняща главните фигури на италианската комедия дел'арте: Грану и Рудие - господарите-скъперници, които треперят за богатството си, Вюие - книжаря-шарлатанин, майор Сикардо - глупавия войник-самохвалец. И съответно всеки от героите сценично защитава своя образ. Само при звука на думата "републиканци" Грану изпада в състояние като пред апоплектичен удар и изрича несвързано: "лентяи, злодеи, крадци, убийци". Рудие започва да държи пламенни монархически речи, които продължават с часове. Вюие хитроумно мълчи и изучава ситуацията, за да извлече максимална полза от нея. А войникът-самохвалец Сикардо непрекъснато подхваща темата за великото време на Наполеон.

Като традиционни комически персонажи, те разгръщат в псевдоепопейната сюжетна линия фарсовия мотив за страхливите храбреци. Всяка вечер се събират у Ругонови, за да сипят хули срещу Републиката, но когато въстаническата колона навлиза в Пласан, господата-реакционери страхливо се изпокриват в къщите си. Комическото противоречие между думи и дела, между заканите и действителното им поведение по време на политическите

събития намира типичен фарсов израз в реакцията на Грану. Водачът на пласанските буржоа-консерватори се барикадира в затъмнената си спалня и поверява живота си на слугинята. С фарсово-комичен жест бившият търговец на бадеми се включва и в извършването на преврата. По време на повторното "превземане" на празното кметство, за да придаде по-голяма тежест на събитието, Грану удря с чук по църковната камбана, произвеждайки ужасен шум в продължение на дълго време.

Самото описание на превратаджийските събития като смислова структура се гради върху основните моменти на водещия карнавален спектакъл - увенчаването на клоуна за крал и последвалото го развенчаване - с тази уговорка, че началният момент е реализиран външно-събитийно, а заключителният - вътрешно-имплицитно посредством карнавално-преобърнатия смисъл на епизодите, чрез които се осъществява превръщането на шута в крал, и ясно изразената сатирично-изобличителна позиция на автора.

Събитията по преврата в Пласан се откриват с излизането на Ругон от скривалището и поведението му след отдалечаването на въстаническата колона. За да станат ясни по-нататъшните действия на Пиер и светлината, в която са представени, е необходимо известно позоваване на текста. Появяването на въстаниците в Пласан създава благоприятни условия за целта на Ругонови - нужни са им известни размирици, за да си припишат заслуги към преврата. Но те нямат намерение да рискуват. Затова Ругон се скрива у майка си в предградието Сен-Митр и там изчаква оттеглянето на републиканците, за да проведе "спасителните си операции".

Поведението на Пиер Ругон, решено в контекста на мотива за укриването на страхливия храбрец и появяването му на сцената след отминаването на опасността, дава фарсов начален тон на мнимата епопея и тя се разгръща във въстаническата си част - първото превземане на кметството - като фарсов спектакъл.

Набързо сформиранията и въоръжена от Ругон група от реакционери се придвижва предпазливо към кметството, стряскана от всеки дочут нощен шум. Началният фарсов мотив прехожда в мотива за мнимия героизъм на страхливите храбреци, в чиято художествена перспектива се описва понататък "интервенцията" срещу кметството.

За да се усети по-добре емоционалната атмосфера на откъса, който представя "завземането" на кметството, ще го предадем дословно, като отбележим същевременно една текстова подробност - кметството е празно. В него се е разположил Антоан Макаре с няколко за всеки случай оставени въстаници, воден от користната цел чрез самозваната си власт да отмъсти на брат си Пиер, задето с измама е присвоил неговата част от наследството. А ето и самия откъс:

"Чу се глухо тропане с крака, шум от падане. Нападателят се препъваха в пушките си, но не искаха да ги захвърлят, при все че не им служеха за нищо. По време на схватката пушката на Ругон, която един въстаник се пресегна

да му отнеме, гръмна сама с ужасен трясък, като изпълни целия кабинет с дим; куршумът счупи едно прекрасно огледало, което стигаше от камината до тавана и се славеше като най-хубавото огледало в града. Този случаен изстрел оглуши всички присъстващи и сложи край на схватката¹⁹.

Цялото описание е изградено върху фарсови похвати и карнавални неравенства и снизявания и има за цел да пародира и профанира действията на превратаджиите. Тази линия на пародийно снизяване продължава във фарсовия диалог между братята, разгърнат върху мотива за хитроумния лъжец, в който преминава мотивът за мнимия героизъм на страхливците. Уплашен да не би да разкрие мошеничествата му, Ругон бърза да обезвреди Макар, като нарежда да бъде задържан.

”И после с още по-достолопен глас добави:

- Аз ще изпълня своя дълг, господа. Заклех се да спася града от анархия и ще сторя това дори ако бъде необходимо да се превърна в палач на най-близкия си роднина.

Човек би казал, древен римлянин, пожертвувал семейството си пред олтара на родината...²⁰

Наситена с пародиен драматизъм и пронизана от иронично-подигравателната оценка на автора, сцената на срещата между двамата братя достига върховия си комизъм във фарсовата реплика-отговор на Макар: ”Вие сте един стар мръсник²¹.

Следващият момент на описанието на превратаджиите събития в Пласан застъпва бурлескното обиграване на епизода с превземането на кметството посредством разказите на главните действащи лица. Целта на ”обиграването” е да се придаде на Ругон мнимото величие на епически герой. Както отбелязва по този повод руската изследвачка Кучборска, кулминационният момент на събитията по превземането на кметството - епизодът с огледалото - вече налага тона на епопеята, на мнимата епопея в сцената с величаенето на Ругон като спасител на града²².

В тази сцена Пиер разширява, украсява и драматизира случилото се в кметството, сякаш ”понесен от някакъв епически полъх²³. Когато той и пригласящите му Рудие и Грану достигат до ”омировския епизод със счупеното огледало²⁴ според комично-развенчаващото сравнение на Зола, присъстващите остават с впечатлението, че Ругон ги е спасил от ужасно нещастие, а той самият като по чудо е оцелял. По повод на сцената Кучборска забелязва: ”Чертите на мнимо епическо величие ... тук се създават със същите похвати, както и в бурлескното изкуство, т.е. посредством очевидния контраст между възвишения тон и вулгарния предмет на изображението. Но шеговитата бурлеска никога не е съдържала в себе си толкова съдържан гняв и презрителна ирония²⁵.

Следващият етап на псевдоепопейното действие е карнавалното развенчаване на мнимия епически героизъм в поведението на Ругон, което подготвя според карнавалната контрапунктова логика заключителното увенчаване на

шута и превръщането му в крал.

Тази част разгръща пространно началния мотив за страхливия храбец, комично усложнен с други два фарсови мотива - за укриването на писмо и надлъгването между хитреци. Напластяването на фарсови елементи цели съгъстяването на комическото напрежение във връзка с гротесково-шаржовото озвучаване на мотива за плашливия храбец - налага го експресивно-развенчаващият тон на псевдопопееята.

В началото са представени смешните действия и преживявания на Ругон и помагачите му - плод на страха пред неизвестния изход на въстаническия поход. Пиер заповядва да заключат вратите на града, а той и съмишлениците му прекарват изпълнена със страх, ужасна нощ на терасата на граф Валкейра, взирайки се в тъмния хоризонт по посока на Оршер, обзети от чудовищни привидения за връщането на републиканците. Комичният драматизъм на епизода се подсилва от факта, че читателят вече е узнал за поражението на въстаниците. В композиционната структура на романа "републиканските събития" предхождат събитията, свързани с извършването на преврата в Пласан. Така приложеният композиционен похват показва в особено смешна светлина терзанията на страхливците. Но това за писателя не е достатъчно. За да доведе комическото напрежение до кулминация, неоснователния страх на Ругон до физическо страдание, Зола включва фарсовата тема на книжаря-шарлатанин Вюйе и мотива за надлъгванията между хитреци.

Възползвайки се от превратаджийските размирици, Вюйе обсебва поста "директор на пощата", за да следи градската кореспонденция за своите интереси. Добрал се пръв до писмото, с което Йожен съобщава на родителите си за победата на преврата в Париж, книжарят укрива вестта, за да си припише пръв заслуги към новата власт в Пласан. Издаваният от него "Пласански вестник" публикува унищожителна статия срещу републиканците в момента, когато над целия град витае страхът, че бунтовниците са удържали надмощие. Но хитроумната Фелисите се досеща откъде идва неочакваната смелост на книжаря Вюйе, и в ловък словесен двубой успява да си възвърне писмото. Следва нов момент на комично надлъгване и издевателство, този път на узналата изхода на преврата Фелисите спрямо непосредствения Ругон. В тази сцена, наситена със състен фарсов драматизъм, уплашеният "храбец" е доведен до смъртен ужас. Спасява го решението на Фелисите да прекрати играта. Успяла да му отмъсти за проявеното към нея недоверие по време на събитията, съпругата разкрива вестта за щастливия изход на преврата в Париж.

Предпоследната част на мнимоепопейното действие е изградена върху принципа на "театър в театъра". Централното събитие тук - повторното завземане на кметството - е замислено и режисирано от главните действащи лица - съпрузите Ругон. Това случване, което окончателно затвърдява заслугите им към Империята, понеже е съпроводено с проливане на кръв, коштува живота на четирима честни работници-републиканци, увлечени

коварно от авантюриста Макар в предварително уговорената клопка, запламена с 1000 франка от Ругонови. В този епизод фарсовото начало в псевдоепопеята добива зловещи измерения. Никъде досега изобличителният патос на автора не е достигал такава сила в творбата, никъде по-рано заклеимяващата енергия на политическия памфлет не е бушувала така яростно. И никъде другаде в текста точно намерените повествователни детайли не са въздействували така експресивно и потресаващо. Става въпрос за звуковото внушение, породено от образа на "лаещата камбана", чийто звън преминава в ридание под ударите на тържествувания Грану, за визуалното впечатление от кървавите следи по обувката на Пиер и от петното светлина на тавана, превърнало се в кръгло ужасено око, втръчено в мъртвобледите лица на Ругонови в оня момент, когато замислят престъплението. И накрая смисловата равнотежа на епизода, подчертана в непосредственото авторско заключение, събрало в едно болка, гняв и сарказъм: "Ето как този клоун, този коремест, размякнат буржоа се превърна за една нощ в страшен господин, комуто никой вече не дръзваше да се присмива"²⁶.

По-нататък епопейният ореол около образа на Пиер Ругон се подрива отново чрез описанието, показващо възвръщането на страха у мнимия герой поради забавянето на правителствените войски. По същество цялото повествование за извършването на преврата в Пласан се изгражда върху контрапункта на двата фарсови мотива - за мнимия героизъм на страхливеца и за страхливостта на мнимия храбрец, изпълнени от писателя в остро изобличителен гротесково-сатиричен план. В този контрапункт се поражда двойният смислов резултат на творбата, свързан с разкриването на истинския лик на превратаджиите - политически демагози, бандити и престъпници - и едновременно с авантюристичния начин на неговото осъществяване.

Заключителното действие на гротесково-комичната епопея разгръща буквално мотива за карнавалното превръщане на шута в крал. Тук са включени всички атрибути на карнавалното увенчаване - топосни, събитийни, жестово-реактивни. На площада пред кметството в присъствието на всички граждани на Пласан и на пристигналия военен полк префектът на департамента г-н дьо Блерио поздравява Ругон за проявения героизъм и го помолва да продължава да бди над града до завръщането на управата. Пиер отговаря с дълбок поклон. Следва увенчаването на новопроизведения крал със символите на победата, властта и богатството - сребърните съдове, финия порцелан и кристалните чаши, доставени от луксозния хотел "Прованс", на тържествената вечеря у Ругонови, съобщението на майор Сикардо за назначаването на Пиер за акцизен и панделката от розов сатен, която майорът втъква в петлицата му като знак за удостояването на Ругон с ордена на Почетния легион. Че смисълът на тези символи е карнавален, игрови, подчертава не само ролята им на заместители на истинските атрибути на увенчаването, но и контрапунктово акцентуваната символика на червения цвят - розовото петно на ревера на Ругон и окървавеният ток на захвърлената

му под леглото обувка, както и съсирващата се локва кръв до главата на разстреляния млад републиканец Силвер в гробището "Сен-Митр". Този контрапункт изтъква "преобърнатия знак" на победата на превратаджиите, веригата от престъпления, върху които се ражда Империята, минираната почва на нейното тържество²⁷.

Освен на сюжетно ниво, карнавалната гледна точка във "Възходът на семейство Ругон" се проявява на всички останали структурни равнища на текста.

Да започнем от композицията на романното действие. Тя се гради като редуване-контрапункт на събития от епопейната и от мнимоепопейната фабулна линия. Редуването-контрапункт е изпълнено така, щото всички случвания в лагера на републиканците предхождат тези в кръга на извършителите на преврата, а това усилва степента на художественото развенчаване на поведението им в творбата. Този ефект се чувства особено осезателно във втората част на повествованието, където епизодите, показващи разгрома на въстаническата армия, предшествуват събитията, изобразяващи извършването на преврата в Пласан.

Избраният начин на събитийно разполагане има и друга, времева функция в романа. Той поражда впечатление, веднъж, за изчерпаност на действието чрез описанието на трагичния край на републиканския поход, и втори път, за връщане към неговото начало посредством по-късното описание на превратаджийската "одисея" в Пласан, т.е. създава се представа за движение на времето в кръг, за "мъртво", за несъбитийно време. От друга страна, за пространствени топоси на реакционерските събития са избрани "оградени полета" - жълтият салон на Ругонови, оперативен център на консерваторите в романа, кабинетът на пласанския кмет и дворът на кметството, терасата на граф Валкейра - все места, където историята може само "да гримасничи".

Така както на композиционен, тъй и на хронотопичен език се моделира разобличителната характеристика на държавния преврат от 1851 г. в творбата като социален акт, извършен с авантюристични средства и изпълнен с реакционно съдържание, понеже се стреми да възкреси анахронична форма на обществено-политически живот във Франция.

От проведените наблюдения личи, че принципът на карнавалното преобръщане на стойностите не само дава художествена плът на "превратаджийската" тема в романа, но нейното разгръщане във "Възходът на семейство Ругон" свидетелства, че писателят се е възползвал много функционално от този принцип, за да изобличи незаконното завземане на властта от Наполеон Трети и същевременно да въведе преобърнатата гледна точка за изображение на имперската епоха в следващите творби на "Ругон-Макарови"²⁸.

БЕЛЕЖКИ

- 1 Емил Зола. Избрани творби в шест тома. С., НК, 1986, т.1, с.214.
- 2 Пак там.
- 3 М. Бахтин. Проблеми на поетиката на Достоевски. С., НИ, 1976, с.178-179.
- 4 Вж. М. Бахтин. Цит. съч.
- 5 Емил Зола. Цит. съч., с. 250.
- 6 Пак там.
- 7 Пак там, с. 281.
- 8 Пак там, с. 308.
- 9 Пак там, с. 281.
- 10 Пак там, с. 257.
- 11 Пак там, с. 264.
- 12 Пак там.
- 13 Пак там, с. 256.
- 14 Пак там.
- 15 Пак там, с. 287.
- 16 Пак там.
- 17 Пак там, с. 288.
- 18 Пак там.
- 19 Пак там, с. 433.
- 20 Пак там, с. 434.
- 21 Пак там.
- 22 Вж. Е. Кучборская. Реализм Емиля Золя. М., Изд. МУ, 1973.
- 23 Емил Зола. Цит. съч., с.443.
- 24 Пак там.
- 25 Е. Кучборская. Цит. съч., с.71.
- 26 Емил Зола. Цит. съч., с. 496.
- 27 За символичния смисъл на престъпленията, с които Империята идва на власт в романа, вж. G. Robert. Emile Zola, Principes et caracteres generaux de son oeuvre. P., Les Belles Lettres, 1952.
- 28 Настоящата статия е част от по-голямо изследване, посветено на моделиращите принципи на романната поредица "Ругон-Макарови".